

ІСТОРИЧНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

Розділ VII

УДК 903(477)

Н.В. КАРМАЗИНА

Вивчення та охорона пам'яток Півдня України в діяльності Одеського товариства історії та старожитностей

Стаття присвячена діяльності Одеського товариства історії та старожитностей на пам'яткоохоронній ниві в ХІХ ст., зокрема, його зусиллям з обстеження, охорони і популяризації пам'яток історії й археології.

Ключові слова: культурна спадщина, Південь України, пам'яткоохоронна і пам'яткознавча діяльність, пам'ятки історії та археології.

Одним із найбільш актуальних завдань сьогодення залишається турбота про охорону й ефективне використання пам'яток історії та культури. Від їх збереження залежить повнота й об'єктивність висвітлення історичного минулого. Відношення до пам'яток – показник цивілізованості суспільства, розуміння глибинних тенденцій у розвитку культури. Завдання сучасної пам'яткознавчої роботи можуть бути вирішені завдяки узагальненню досвіду вивчення та збереження культурної спадщини в минулому. Науковий і практичний інтерес викликає пам'яткоохоронна діяльність наукових товариств Півдня України в ХІХ ст., яка активізувалася у зв'язку з розвитком історії, археології й статистики, а також із розширенням археологічних розкопок, масовими випадками знищення, руйнування та вивезення за кордон старожитностей.

У сучасній українській історіографії з'явилися роботи С.З. Заремби [1], А.А. Непомнящого [2], О.А. Сальцової [3], А.В. Шаманаєва [4], у яких були розглянуті питання, пов'язані з пам'яткознавчою діяльністю краєзнавчих організацій Півдня України. Проте

становлення пам'яткоохоронної справи в цьому регіоні досі не стало предметом окремого дослідження.

Мета даної розвідки – дослідити головні напрями роботи Одеського товариства історії та старожитностей (далі – ОТИС) з пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної роботи на Півдні України впродовж XIX ст. Відповідно – головними завданнями роботи є визначення місця ОТИС у контексті процесу формування вітчизняного пам'яткознавства та практики охорони старожитностей, а також окреслення головних здобутків ОТИС у цій царині.

Першими привернули увагу вчених на території України античні пам'ятки Північного Причорномор'я. Прагнучи легітимізувати приналежність Криму до Російської імперії, влада дозволила в 20-х роках XIX ст. значно розширити археологічні розкопки, і вже наступного десятиріччя дослідження культурних цінностей Північного Причорномор'я стали систематичними.

У середовищі провінційних археологів була вироблена перша дослідницька програма класичної археології Причорномор'я, сформульована І.О. Стемпковським у 1823 р. – «Думки відносно дослідження старовини в Новоросійському краю» [5]. У цьому документі вперше були названі як стратегічні цілі, так і тактичні завдання розвитку науки: складання зведень про Причорномор'я, повного корпусу епіграфічних, нумізматичних і археологічних джерел; тотальна фіксація та вивчення усіх без винятку пам'яток, передусім городищ; проведення розкопок із науковою метою; вжити заходи щодо консервації, реставрації й охорони пам'яток; складання планів і обмірних креслень архітектурно-археологічних залишків, картографування пам'яток. За думкою автора документа, шанувальники старожитностей повинні об'єднатися в наукове товариство з єдиною програмою польових і кабінетних досліджень, сприяти створенню мережі спеціалізованих археологічних музеїв.

Невід'ємна заслуга І.О. Стемпковського в тому, що він перший актуалізував ідею про створення музеїв і товариства старожитностей у Новоросійському краї. Важливо було й те, що цю ідею активно підтримував генерал-губернатор Бессарабської області М.С. Воронцов. Це засвідчує його лист міністрові народної освіти О.С. Шишкову від 28 серпня 1825 р., де, зокрема, зазначено, що генерал-губернатор мав аудієнцію в імператора і доповідав, «що на берегах Чорного і Азовського морів знаходиться безліч пам'яток грецького і римського господарювання; що ці залишки старожитностей можуть принести наукам і мистецтвам велику користь; але що донині місцеві начальства не звернули на них уваги; а тому вони розійшлися в тисячі рук, більшості неосвічених людей, і залишилися в невідомості, або назавжди викрадені у потомства – чи перелиті, спожиті на фундаменти для будов, або вивезені за кордон» [6].

У першій половині XIX століття М.С. Воронцов підтримав наукову громадськість Одеси у питанні організації першого наукового товариства з виявлення, вивчення, охорони і пропаганди пам'яток археології, історії на тернах Півдня України – ОТИС, яке було створене в 1839 р.. Безпосередня ініціатива його створення йшла від випускників Московського університету, тодішніх професорів Рішельєвського ліцею в Одесі М. Мурзакевича та М. Кир'якова. Основними напрямками діяльності ОТИС вони вбачали збір, опис і збереження залишків старожитностей, знайдених у південній частині Російської імперії.

Від початку свого існування учасники ОТИС вивчали питання теорії та практики охорони пам'яток. Так, 4 лютого 1840 р. було затверджено Програму діяльності Товариства, в якій було відображено заходи дослідників того часу з виявлення та збереження різного роду старожитностей. Стосовно пам'яток археології ОТИС було стурбоване «зняттям на план положення ... курганів ... щоб можна було бачити взаємне розташування їх один від одного, напрям і склад груп, зайнятися дослідженням і спостереженням під час розкриття курганів їх внутрішнього розташування ..., перенесенням на план міст, де є розвалини давніх міст, фортець, укріплень, башт, міських стін, храмів та інших будівель» [7].

Відсутність фінансування з боку держави не давала можливості ОТИС проводити розкопки і організовувати експедиції за власні кошти. Товариство намагалось збудити у високих інстанціях інтерес до археологічних пошуків. За ініціативою М. Мурзакевича було привернуто увагу начальства, зокрема Бессарабського воєнного губернатора П. Федорова, до маловідомого о. Фідонісі (давнього о. Левки). На початку вересня 1839 р. на цей острів було відправлено кореспондента ОТИС П. Соловійова. Він відкрив сліди давніх будівель, розкопав кілька мармурових плит із еллінськими написами – посвятами Ахіллу, уламки карнизів, барельєфів, статуй, монети. У травні 1841 р. Товариством була організована невелика експедиція під керівництвом М.Н. Мурзакевича, під час якої було знайдено 120 монет (еллінських, римських, кримських ханів) і різних речей, що представляли художню цінність; відкрито руїни Ахіллесового храму. На сторінках «Записок» ОТИС М.Н. Мурзакевич інформував про підсумки досліджень на о. Фідонісі, подав опис знайдених там монет [8].

Наприкінці 1857 р. Товариство виходило з клопотанням до Міністра імператорського двору щодо розширення археологічних розкопок. Відповіддю на це питання стала пропозиція від створеної в 1859 р. Археологічної комісії про спільну діяльність у археологічних пошуках у Херсонесі та Феодосії під наглядом учасників ОТИС. Звіти про зроблені відкриття треба було подавати як до Археологічної комісії, так і до Товариства; знайдені християнські старожитності віддавати до місцевого сховища при Херсонеській церкві, язичницькі – до Ермітажу, дублікати – до музею Товариства [9].

У 1862 р. член ОПС Ф. Брун досліджував руїни давньої Ольвії. Він знайшов кілька амфорних ручок, виявив залишки водопроводу. В 1863 р. В.Н. Юргевич проводив археологічні розвідки в с. Коблевка поблизу Одеси [10].

Вступивши на посаду віце-президента ОПС, М.Н. Мурзакевич добився дозволу та фінансування розкопок Херсонесу, які після його смерті продовжував В.Н. Юргевич.

На підставі клопотання міністра народної освіти Д.А. Толстого в 1876 р. Синод виділив щорічну субсидію в розмірі 1000 руб. на «потреби Товариства щодо розкопок і відновлення стародавніх пам'яток християнства», а також для заснування музею християнських старожитностей у Херсонесі [11]. ОПС були розроблені програма розкопок, заходи з охорони пам'яток і створено спеціальний комітет щодо їх реалізації під керівництвом М.Н. Мурзакевича.

Віце-президент ОПС здійснював методичний і науковий супровід херсонеських розкопок. Під час відвідування Херсонесу у травні 1878 р. ним було подано вказівки управляючому Херсонеським монастирем о. Андрію щодо бережного ставлення до пам'яток, необхідності копіювання усього знайденого, заборони продажу пам'яток.

Віддаленість керівників ОПС від розкопок в Херсонесі стала причиною створення письмових інструкцій членам комітету з розкопок, що проживали в Севастополі. 17 червня 1879 р. М.Н. Мурзакевич детально розписав ієромонахові Херсонеського монастиря о. Маркіяну порядок нагляду за розкопками [12].

До 1883 р. дослідження служителів монастиря ґрунтувалися на інструкціях, складених М.Н. Мурзакевичем ще для їх попередників. У 1881 і 1882 р. він доповнив їх двома короткими розпорядженнями. 14 липня 1881 р., знову відвідуючи розкопки, М.Н. Мурзакевич вимагав, «щоб був повний зв'язок відкриттів, зроблених у Херсонесі; необхідно мати послідовний звіт про роботи, для цього потрібно мати план сучасних розкопок; окрім детального звіту земляних робіт, докладно зазначило ширину і довжину відкритих вулиць з побічними провулками, напрямів водопроводів і поставлених над ними пам'яток. Нарис подібного відкриття важливий для майбутньої топографії» [13].

М.Н. Мурзакевичу доводилося боротися з розкраданням знахідок. У листі ієромонахові Херсонеського монастиря отцеві Іоанну від 20 червня 1882 р. М.Н. Мурзакевич писав, що «коли настане слушний час для розкопок, благоволіть Ваше преподобіє наказати робітникам, щоб вони знайдені речі або монети не продавали нікому. Сторонніх осіб, що шукають монети на монастирській землі, зовсім не допускати». [14].

Після смерті М.Н. Мурзакевича проблему розкрадання знахідок під час херсонеських розкопок вирішував В.Н. Юргевич, який став новим віце-президентом

том ОТІС. Ним було прийнято принципове рішення щодо відмови від допомоги військових і передання ведення розкопок монастирю зі збереженням ролі ОТІС як розпорядника коштів і наукового координатора досліджень. Це сприяло скороченню масових розкрадань знахідок, підвищенню якості археологічних пошуків і кількості знайдених предметів. У звіті 1884 року про підсумки херсонських досліджень повідомлялося про 370 знайдених стародавніх і середньовічних монет, що більш, ніж у 10 разів перевищувало кількість знахідок за попередні роки [15].

У 1885 р. виникли серйозні перешкоди для археологічного вивчення пам'ятки. У зв'язку із загостренням міжнародної ситуації були розпочаті роботи зі зміцнення Севастополя, що зачепили й територію Херсонесу. Через це розкопки вдалося здійснювати тільки з 27 вересня до 17 листопада 1885 р. У 1886 р. яких-небудь серйозних археологічних робіт не було, а з 1888 р. ОТІС втратило право контролювати дослідження Херсонесу [16].

Дослідження Херсонесу, які здійснювалися М.Н. Мурзакевичем і В.Н. Юргевичем, сприяли формуванню методики наукового пошуку старожитностей, закладанню основ археологічних розкопок і охорони пам'яток у Російській імперії. Їх відмінністю була наявність спеціально розробленого плану дій напередодні початку роботи, методичний супровід розкопок під час здійснення, своєчасний пошук засобів вирішення проблем, що виникали під час розкопок (боротьба з розкраданням артефактів, необхідність збереження пам'яток археології від вандалізму відвідувачів Херсонесу).

ОТІС було занепокоєно розкраданням селянами археологічних пам'яток в с. Парутине, на місці якого знаходилася давня грецька колонія Ольвія. Тільки влітку 1899 р. хижачами було розкопано біля 1000 чи 1200 давніх керамічних виробів. Дійсний член ОТІС Е. фон Штерн на засіданнях Товариства неодноразово вказував на необхідність покласти край хижачьким розкопкам, «потурбуватися про те, щоб найбільш цікаві та рідкісні предмети було доставлено до Імператорського Ермітажу, щоб далі, на скільки дозволяють кошти, знайдені старожитності були сконцентровані у нашому музеї та слідкувати за тим, що загалом було знайдено» [17]. За його думкою, вирішення можливе лише коли «дорогоцінний для вітчизняної археології ґрунт Ольвії стане предметом систематичних і правильно організованих розкопок з боку покликаних для цього інституцій». [18]. З пропозицією організувати планові археологічні пошуки в Ольвії ОТІС зверталось до Археологічної комісії [19]. Про нагальну потребу систематичних наукових розкопок Е. фон Штерн говорив і на XI Археологічному з'їзді. Він наполягав на необхідності прийняття заходів щодо врятування в інтересах науки збереженого ще в надрах землі матеріалу [20].

З весни до осені 1901 р. під наглядом ОТІС проводилися археологічні роботи в районі Аккерманської фортеці. Знайдені амфори, уламки цеглин, монети, прикраси й інші речі дали можливість Е. фон Штерну зробити висновок, що територія давньої Тіри – це є сучасний йому Аккерман (зараз – Білгород-Дністровський) [21]. Він вважав, що «необхідність продовження розкопок у цьому місці – невідкладна вимога часу. Однак дорогоцінні знахідки тут навряд чи будуть, бо Офіусса – Тірас – Білгород – Аккерман був безперервно заселеним місцем з часу мілетян до наших днів, тому ґрунт перекопано, перерито, гробниці пограбовано, фундаменти стародавніх будівель розкидано; з наукової точки зору дослідження цього багатого культурними залишками різних періодів являють окремий інтерес» [22].

Наприкінці вересня 1912 р. у передмісті Одеси – Слобідці-Романівці на території психіатричної лікарні було розкрито давній курган. З метою збереження для науки цієї пам'ятки ОТІС організувало археологічні розкопки в 1912–1913 роках [23]. Було відкрито 32 поховання, різні за розміром і формою глиняні посудини, крем'яні, кістяні вироби, металеві речі, прикраси [24].

Таким чином, багата археологічна спадщина Півдня України, яка була досить часто предметом пограбувань шанувальниками старожитностей, не могла не турбувати членів ОТІС. Товариство брало посильну участь в археологічних дослідженнях, збирало, науково опрацьовувало інформацію про розкопки та відкриття пам'яток.

Провідним напрямом діяльності ОТІС була організація заходів з охорони культурної спадщини Півдня України. Одним із перших завдань, що стояло перед Товариством, було збереження керченських курганів – Золотого та Царського, які ніяк не були захищені від руйнування з часу їх відкриття в 1830 р. Незабаром після заснування ОТІС дало відповідні доручення своєму дійсному члену В. Григор'єву, який відправився влітку 1843 р. до Криму ознайомитися з місцевістю, де розташовані згадані пам'ятки.

Протягом наступних років ОТІС зверталося з клопотанням про збереження керченських курганів до державного та місцевого керівництва. Завдяки такій діяльності на Царський курган спрямувала свою увагу Імператорська Археологічна комісія, яка у відповідь на звернення ОТІС повідомила, що «Археологічна комісія вже давно має на увазі збереження цієї чудової пам'ятки, але кошти, які вона змогла донині спожити на це, а саме нагляд об'їждчиків, виявилися вельми недостатнім і малодійовим з нагоди значної віддаленості кургану від міста» [25].

Комісія вважає за необхідне пояснити, що керченські кургани зовсім не знаходяться в її завідунні, що це відноситься, власне, до обов'язків місцевої будівельної комісії і поліції. На жаль, ті, які згідно із законом зобов'язані спостерігати

за цілісністю керченських курганів, мабуть, зовсім не звертають на них увагу. Археологічна комісія цілком розділяє думку Товариства про необхідність порятунку зазначених пам'яток, вважає необхідним побудувати при самому кургані невеликий караульний будинок для приміщення варти, якій доручено постійно спостережати за курганом за річну винагороду [26].

Для збереження Царського кургану Археологічною комісією було запропоновано відкрити збір добровільних пожертвувань, запрошення до якого розмістили в керченському поліцейському листку.

Характеризуючи стан місцевих пам'яток у звіті за 1865 р., ОТІС зазначало, що «за її клопотанням відомий Царський курган у Керчі, який не мало можливості Товариство реставрувати, упорядковується Імператорською Археологічною комісією, яка виявила готовність провести всі земляні роботи на власні засоби, в т.ч. й обкопування кургану. Під спостереженням директора керченського музею О.Ю. Люценко внутрішня частина кургану очищена, коридор підтриманий, для сторожа передбачається побудувати приміщення» [27].

ОТІС піклувалося також про Мелек-Чесменський курган поблизу Керчі. М.Н. Мурзакевич, відвідуючи старожитності Криму в травні 1869 р., оглянувши його і констатував, що пам'ятка «не дивлячись на офіційне повідомлення про недоторканність, постійно приводиться до руйнування місцевими жителями, які беруть з нього глину, щоб швидше дістатися до тесаного каменя, дуже придатного на споруди. Така доля спіткала всі відкриті шукачами скарбів гробниці». Для порятунку цієї єдиної найдавнішої архітектурної пам'ятки історик вважав необхідною передачу кургану під нагляд члена ОТІС І.С. Безкровного, який проживав у Керчі [28]. Товариство звернулося до останнього, прислухавшись до ради свого секретаря.

У 1870 р. було виділено 300 руб. на впорядкування Мелек-Чесменського кургану. За сприяння військового міністра та керченського інженерного відомства пам'ятка була облаштована [29].

Мелек-Чесменська, поблизу Керчі, якнайдавніша архаїчна гробниця, на призначену для підтримки її суму, працею і знанням інженер-полковника І.І. Філіпенка протягом літньої пори 1871 року відновлена в бажаному первинному вигляді; колишня половина з боку, що вела в гробницю, закладена. Секретар Товариства М.Н. Мурзакевич був у липні місяці в Керчі, знайшов цю, гідну збереження, гробницю, остаточно влаштовану. Заплановано роботу тепер з відновлення земляним насипом кургану, зіпсованого протягом декількох років. Осипання землею і приведення її якщо не до первісної вишини і ширини, то принаймні до благовидного вигляду може проводитися протягом декількох років. Для охорони зміцненої пам'ятки від пошкоджень, яким взагалі піддаються Керченські гробниці, Товариство просило свого кореспондента І.С. Безкровного мати спостереження за її недоторканністю, і у разі псування привертати винних до мирового суду [30].

Однак курган залишався під контролем Товариства і в другій половині 70-х років XIX ст., коли продовжувалося подальше його впорядкування. У записці М.Н. Мурзакевича в ОПС повідомлялося, що він «у Керчі, спільно з інженер-генералом К. Седергольмом оглянув Мелек-Чесменський курган з його гробницею в єгипетському стилі. Грунтовно ознайомлений із стародавніми пам'ятками К. Седергольм подав думку: з нагоди потреби будиночка для курганного сторожа, побудувати такий у єгипетському смаку за ціну помірну» [31].

У Мелек-Чесменському кургані передбачалося створити склад пантикапейських предметів, що знаходили на околиці Керчі, для збереження яких проектувалися вхідні залізні двері. Навколо кургану землю планували засадити чагарником. На пристрій до пам'ятки і на утримання варті щорічно казначейство відпускало 300 крб. У 1880-х роках пам'ятка остаточно була приведена до ладу: збудували шосейну дорогу та ворота для під'їзду до кургану.

Одним зі значних пам'яткоохоронних заходів ОПС стало збереження Судацької фортеці. В 1865 р. Міністерство державного майна призначило ділянку землі з розвалинами фортеці для продажу в приватні руки. І тільки енергійне втручання ОПС запобігло цьому безглуздому рішення. Товариство подало клопотання міністрові про призупинення публічного продажу ділянки біля фортеці. Таврійська палата державного майна в 1868 р. зважила на прохання ОПС і надала йому в користування 16 десятин землі на руїнах пам'ятки за умови її збереження.

У 1869 р. М.Н. Мурзакевич одержав у підпорядкування ОПС нові землі. Він почав із огляду всієї Судацької фортеці зі стародавньою генуезькою церквою. Ним були вжиті заходи щодо збереження старожитностей Судака. Секретар ОПС доручив колоністам очистити башту й напівзруйновану церкву, що знаходилася за фортецею ближче до моря, та рекомендував руїни, що залишилися від чотирьох казарм, які були на території фортеці, використовувати для ремонту даху фортечних споруд. У «Донесенні Товариству» про поїздку в Крим М.Н. Мурзакевич писав, що «було б корисно, якби ці залишки казарм були використані своєчасно на укріплення деяких місць башт і стін, які донині систематично руйнувалися. Це лагодження, на мою думку, можна було б запропонувати колоністам у рахунок тієї сплати, яку вони стануть надавати Товариству в майбутньому за випас худоби на землі фортеці, за яку вони донині Таврійській палаті державного майна платили щорічно 4 крб.» [32].

З 1869 р. силами ОПС на території фортеці почалися охоронні роботи. Були скопійовані кріпосні написи, зроблено ремонт кам'яної стіни з вежами, воротами і капелами, побудованими в 1423 р. за консула Каталано [33].

У 1871 р. дійсний член ОПС М.П. Погодин відвідав Феодосію та Судак. Оглядаючи залишки італійських фортець, він відзначив гнітючий стан старожит-

ностей Феодосії та вже краший – але далеко не задовільний – стан судацьких пам'яток. М.П. Погодін акцентував увагу на необхідності збереження не лише античних, але й середньовічних об'єктів. У своєму звіті в 1871 р. він констатував, що «руїни Феодосії, пам'ятки генуезького часу в Криму, не мають, звичайно, такої ціни в очах археології, але гідні уваги всякої освіченої людини як сліди історичні, залишки поважної старовини, що переносять нас до далекого минулого, до обставин абсолютно різних із нашими. Порівнюючи їх із планом Феодосії часу приєднання Криму, бачимо зі скорботою, скільки їх знищено. Навіть у нинішньому столітті стіни та вежі були набагато ціліше, але якийсь градоначальник, ще з англійців, дозволив жителям брати камінь звідти на нові будівлі, і в багатьох місцях не залишилися і слідов стародавніх». Описуючи фортецю в Судаку, він повідомляв, що пам'ятка знаходиться в кращому стані, ймовірно унаслідок віддаленості від житла, але також потребує підтримки та збереження. [34].

М.П. Погодін бачив вирішення пам'яткоохоронних проблем в удосконаленні фінансування охорони культурної спадщини. На його думку, занепокоєння про збереження пам'яток старовини «належить до числа державних обов'язків і залежить від уряду», оскільки «міські або місцеві жителі» не мають уявлення про цінність історичних об'єктів. При цьому він підкреслював, що значення має не лише об'єм коштів, які виділяються, але і їх доцільне використання.

М.П. Погодін ефективним заходом із охорони пам'яток уважав створення системи їх виявлення й обліку. На його думку, збирати відомості про старожитності різного роду можуть археологічні товариства, які через місцеві друкарські органи повинні звернутися до освіченої частини суспільства для отримання відомостей «про щонайменші сліди історичні, вцілілі досі», і здійснення заходів, необхідних для їх збереження [35].

Одним із найважливіх заходів ОПС із збереження пам'яток стала організація охорони Аккерманської фортеці. В 1888 р. Товариство звернулося з клопотанням до Новоросійського генерал-губернатора про заборону аккерманському міському громадському управлінню руйнувати стіни місцевої фортеці та необхідність збереження залишків старовини.

У «Записках» ОПС також неодноразово відзначалися руйнівні дії міської влади щодо Аккерманської фортеці. Так, у доповіді професора Новоросійського університету, дійсного статського радника Олександра Олександровича Кочубинського від 26 червня 1896 р. згадується, що «фортеця в її стані нині – більш-менш одні руїни. Всякий, хто як хотів, той так і торсав її багатівкові стіни. Краща ілюстрація – величезна канава, зроблена від Міського Управління в 70-х роках для спуску води в рів фортеці з вулиць міста» [36].

20 червня 1896 р. внаслідок розпорядження Бессарабського губернатора та Імператорської Археологічної комісії аккерманський поліцмейстер Ковальов

передав фортецю члену ОТІС Олександрю Олександровичу Кочубинському. Представники Товариства в першу чергу виставили охорону, щоб уникнути подальшого руйнування пам'ятки місцевими жителями; регулярно відвідували фортецю, керували проведенням екстрених аварійних ремонтних робіт. Але коштів для відновлення пам'ятки в ОТІС не було.

Увічнення подій російської історії також були у полі зору учасників ОТІС. Завдяки клопотанню М.Н. Мурзакевича почалося спорудження в Херсоні пам'ятників над могилами російських воїнів, що загинули під час захоплення Очакова та Кілії. В 1873 р. М.Н. Мурзакевич оглянув нагробні пам'ятки та порадив Товариству звернутися до воєнного міністра Д.О. Мілютіна з проханням про підтримку монументів. Звернення ОТІС було схвалено, й наділено ініціатора звернення повноваженнями щодо узгодження заходів з підтримки пам'ятників з Одеським окружним інженерним управлінням. Протягом усіх чотирьох років відновлення пам'ятників М.Н. Мурзакевич був одним із найактивніших членів комітету сприяння цьому заходіві, особисто розробляв проект нагробної дошки [37].

У першій половині XIX ст. на Півдні України виникла громадсько-наукова організація – Одеське товариство історії і старожитностей, яке активно стало на захист місцевих пам'яток. Діяльність цього об'єднання зводилася до виявлення об'єктів, які потребували захисту, встановлення патронажу над окремими пам'ятками й організації заходів з фізичної охорони цих об'єктів. Велике значення його учасники надавали узагальненню даних про пам'ятки археології та історії. Підсумки обстежень і вивчення старожитностей обговорювалися на засіданнях Товариства, що відобразилося у протоколах і окремих матеріалах, опублікованих на сторінках «Записок», котрі видавало Товариство.

Традиційними формами роботи ОТІС стали виїзди до місць розташування пам'яток, організація екскурсій з метою обстеження пам'яток, пошук коштів і розробка проектів ремонту й реставрації пам'яток, залучення до вирішення пам'яткоохоронних проблем місцевих органів влади, звернення за сприянням до столичної Імператорської Археологічної комісії. Діяльність Товариства сприяла збереженню Мелек-Чесменського, Царського курганів у Керчі, Судацької, Аккерманської фортець й інших пам'яток.

Однак, за роки існування ОТІС підняти пам'яткоохоронну діяльність на достатньо високий рівень не вдалося. Причина тому – відсутність державного та місцевого фінансування. З огляду на це, не вдалося реалізувати в повному обсязі роботи з реставрації пам'яток, археологічні розкопки. Іншою причиною недостатнього розвитку охорони пам'яток була відсутність комплексної законодавчої бази щодо охорони пам'яток, а також невизначеність правового ста-

тусу громадських наукових об'єднань. Пам'яткознавцям доводилося працювати в умовах повної залежності від волі місцевої адміністрації, яка далеко не завжди йшла назустріч прагненням науково-історичних інституцій.

Джерела та література

1. *Заремба С.* Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність / С. Заремба ; Центр пам'яткознавства НАН України; УТОПНК. – К., 1995. – 447 с.
2. *Непомнящий А.А.* Історичне кримиознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження / А.А. Непомнящий. – Симферополь: Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.; *Він же.* З історії Одеського товариства історії та старожитностей / А.А. Непомнящий // Архівіст: Вісник САУ ; Спілка архівістів України. – К., 1999. – № 1 (4). – С.59–62; *Він же.* Кримиоведческие исследования в Одессе в середине XIX – начале XX века / А.А. Непомнящий // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 1999. – № 7. – С. 101–118; *Він же.* Бібліографічний аспект історико-краєзнавчих досліджень в Одесі у XIX ст. / А.А. Непомнящий // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 5. – С. 35–41.
3. *Сальцова О.А.* Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії на старожитностей / О.А. Сальцова // Праці Центру пам'яткознавства ; НАН України; УТОПНК. Вип. 2. – К., 1993. – С. 60–69.
4. *Шаманаев А.В.* Вопросы охраны историко-культурного наследия в «Записках одесского общества истории и древностей» / А.В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность: Сб. науч. тр. ; Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. Вип. 6. – Екатеринбург, 2006. – С. 297–307.
5. *Заремба С.* Вказана праця. – С. 75.
6. *Стемпковский И.* Мысли, относительно изыскания древностей в Новороссийском крае / И. Стемпковский // Отечественные записки. – 1827. – Ч. 29. – № 81. – С. 40–72.
7. *Летопись общества // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД).* – Одесса, 1844. – Т. 1. С. 572.
8. *Мурзакевич Н.Н.* Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае: в Ольвии и на о. Левки или Фидониси / Н.Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 405–415; *Він же.* Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси / Н.Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 237–245.
9. *Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 г.* – Одесса, 1861. – С. 11.
10. *Сальцова О.А.* Вказана праця. – С. 65.
11. *Летопись общества // ЗООИД.* – Одесса, 1877. – Т. 10. – С. 368.
12. *Державний архів міста Севастополя (ДА м. Севастополя), ф. 19, оп. 1, д. 10, арк. 95.*
13. *Шаманаев А.В.* Формирование методики археологических раскопок в России: инструкции Н.Н. Мурзакевича и В.Н. Юргевича (1878–1884) / А.В. Шаманаев // Вестник Удмуртского университета. – 2010. – Вып. 3. – С. 145.
14. *ДА м. Севастополя, ф. 19, оп. 1, д. 10, арк. 200–200 зв.*
15. *Шаманаев А.В.* Вклад В. Н. Юргевича в изучение и сохранение памятников Крыма / А.В. Шаманаев // Античная древность и средние века. – 2011. – Вып. 40. – С. 417.
16. *Там само.* – С. 418.
17. *Штерн фон Э.* О последних раскопках и находках в Ольвии / Э. фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1881. – Т. 22. – С. 102.
18. *Штерн фон Э.* О последних раскопках в Аккермане / Э. фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – С. 11.
19. *Штерн фон Э.* О последних раскопках и находках в Ольвии / Э. фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1881. – Т. 22. – С. 124.
20. *Там само.* – С. 21.
21. *Штерн фон Э.* О последних раскопках в Аккермане... – С. 60.

22. Там само. – С. 61.
23. *Сальцова О.А.* Вказана праця. – С. 65.
24. *Добровольский А.* Раскопки кургана в предместье Одессы – «Слободка – Романовка» / А. Добровольский // ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32. – С. 123–145.
25. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 93, оп. 1, спр. 52, арк. 112.
26. Там само, арк. 112 зв.
27. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1864 по 14 ноября 1865 г. – Одесса, 1866. – С. 7.
28. *Мурзакевич Н.Н.* Донесение Обществу / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД.– Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 321.
29. Летопись общества с 14 ноября 1868 по 14 ноября 1871 года // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 326.
30. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871 г. – Одесса, 1872. – С. 8.
31. ДАОО, ф. 93, оп. 1, спр. 84, арк. 76 зв.
32. *Мурзакевич Н.Н.* Донесение Обществу... – С. 319.
33. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1866 по 14 ноября 1867 г. – Одесса, 1868. – С. 10–11.
34. *Погодин М.П.* Феодосия и Судак / М. П. Погодин // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 2. – С. 301.
35. Там само. – С. 303.
36. *Кочубинский А.А.* О состоянии Аккерманской крепости, перешедшей в ведение Общества / А.А. Кочубинский // ЗООИД.– Одесса, 1897. – Т. 20. – С. 6.
37. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1876 по 14 ноября 1877 г. – Одесса, 1878. – С. 12.

***Кармазина Н.В.* Изучение и охрана памятников Юга Украины в деятельности Одесского общества истории и древностей**

Статья посвящена деятельности Одесского общества истории и древностей на памятникоохранительной ниве в XIX веке, в частности его усилиям по обследованию, охране и популяризации памятников истории и археологии.

Ключевые слова: культурное наследие, Юг Украины, памятникоохранительная и памятникведческая деятельность, памятники истории и археологии.

***Karmazina N.V.* Research and Watching of Southern Ukrainian Monuments in Odessa History and Antiquities Society Activity**

The article is devoted to Odessa History and Antiquities Society activity in the field of monuments watching in the 19th century, to the efforts of research, watching and popularization of historical and archeological monuments.

Key words: cultural heritage, the South of Ukraine, monuments watching and research activity, historical and archeological monuments.

Подано до друку: 05.11.2012 р.